

Віктор МАНДЗЯК

**НАСТАСЬКА ЧАРГІВНА (АНАСТАСІЯ ЧАГРІВНА)
ТА ПОЛІТИЧНО-ДИНАСТИЧНА КРИЗА
1171–1173 РОКІВ
У ГАЛИЦЬКОМУ КНЯЗІВСТВІ**

Про постать Анастасії Чагрівни, зневажливо названої в літописі “Настаською”, до нас дійшла тільки одна-єдина коротка згадка на сторінках Київського літописного зводу, укладеного зусиллями ігумена Михайлівського Видубицького монастиря у Києві Мойсея: “и поиде Володимиръ къ Червну и с мтрью . и оустрѣте и вѣсть ѿ Стополка из Галича . поѣдь страпать . шѣа ти есмы ѿли и приатели его . Чаргову чадь избилѣ а се твои ворогъ . Настаська Галичани же накладъше вгнь сожгоша ю а сна еѣа в заточение послаша . а княза водивше ко крѣту ѿко ему имѣти княгиню въ правду . и тако оуладивъшеса”¹.

Цей уривок породив низку історіографічних версій про етнічне походження, а також страту “Настаськи”. Адже дослідники Галицького князівства Ростиславовичів чи княжої України не могли оминати такої унікальної романтично-трагічної історії в особистому житті наймогутнішого володаря Русі-України другої половини XII ст. – галицького князя Ярослава Володимировича (Ізидор Шараневич, Михайло Грушевський, Степан Томашівський, Дмитро Дорошенко, Наталія Полонська-Василенко, Іван Крип'якевич, Микола Котляр, Леонтій Войтович).

З останніх звернень до теми стосунків галицького князя та його фаворитки й ситуації навколо них варто виокремити розвідки Петра Толочка з аналізом літописного джерела², Ігоря Коваля та Івана Миронюка, які впровадили до наукового вжитку нові археологічні знахідки³, Євгена Луняка (з низкою історіографічних неточностей і нічим не оправданих літературних домислів)⁴. Важливою є також недавня публікація Олександра Алфьорова про випадково знайдену золоту каблучку Анастасії⁵.

Треба зазначити, що в середньовічному українському (руському) суспільстві XI–XII ст. шлюбна невірність не була рідкісним явищем і не трактувалася великим гріхом. Звичайно, Церква не заохочувала до перелюбства, але й не карала за нього надто суворо, намагалася не афішувати позашлюбні стосунки. “Заповіді” київського митрополита Георгія (1062–1073) передбачали, що без вінчання дружини не мати нікому: ні багатому, ні убогому, ні жебраку, а також згадували про прошарок “троеженців”, яким заборонялося вінчання із третьою дружиною⁶.

Івано-Франківськ, 2015. С. 173–182.

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 564.

⁴ Луняк Є. Минуле України в романтичних історіях. Ніжин, 2007. С. 44–47.

² Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. Санкт-Петербург, 2003. С. 181–184.

⁵ Алфьоров О. Каблучка Анастасії “Чагрович” Галич. *Збірник наукових праць*. Вип. 4. Івано-Франківськ, 2019. С. 22–26.

³ Коваль І. М., Миронюк І. Ф. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі.

⁶ Толочко П. П. Дворцовые интриги... С. 181–182.

Про існування чоловіків-“двоєженців” твердив інший київський митрополит – Іоан II (1076–1089). Він погрожував тим чоловікам, які не прагнуть розірвати стосунки з другою дружиною, відлученням від Церкви. Водночас простолюдини вступали у шлюб без вінчання. Вони вважали, що церковна санкція стосується винятково князів та бояр, тому їхні весілля здійснювалися за давнішими язичницькими обрядами. Таких християн Церква трактувала звичайними перелюбниками та зобов'язувала накладати на них покарання-покуту. Ще в 1166 р. новгородський архієпископ Іоан вимагав, щоб парохі не допускали шлюбів без церковного благословення і вінчали вірних навіть тоді, коли в них уже були спільні діти⁷.

Прагнучи ліквідувати такі ганебні з огляду прийнятих норм суспільні явища, Церква пропагувала моногамію у сімейному житті, а при порушенні чоловіком подружньої вірності захищала інтереси його законної дружини⁸.

До писемних джерел XII ст. де-не-де просочувалися відомості стосовно князівських бастардів: справжніх, як-от волинського князя Мстислава Святополковича (1097–1099)⁹, чи надуманих, наприклад, берестейського князя Святослава Мстиславовича (1182–1183)¹⁰. Останні з галицьких Ростиславовичів утвердилися хрестоматійними прикладами шлюбної невірності в середньовічній історії династії Рюриковичів.

“Шлюбна дипломатія” сватів Володимирка Володаревича та Юрія Володимировича Долгорукого не породила великого кохання їхніх дітей – Ярослава Володимировича та Ольги Юрїївни. Шлюб, укладений для забезпечення зовнішньополітичної стабільності на Русі, в якому народилося четверо дітей (трьоє доньок і син-спадкоємець Володимир), несподівано виявився причиною політично-династичної кризи в Галицькій землі.

Приводом до неї стало захоплення в середині 1160-х років галицького князя молодого дівчиною Анастасією зі знатного (“боярського”¹¹) роду Чагрів (така версія подана в літописі). Вірогідно, родина Анастасії іменувалася насправді “Чагри” й літописець – ігумен Мойсей, або монахи-переписувачі Київського літописного зводу допустили звичайну опіску. По-перше, недалеко від Крилоса (тепер село Івано-Франківської обл.), що був центром княжого Галича, знаходиться село Чагрів, вказуючи на саме таке справжнє прізвище цього роду. По-друге, під 1167 р. (у літописі помилково вказано 1169 р.) згадані хани-брати Чекман, Тошман і Моначюк Чагровичі – союзники колишнього великого князя київського Володимира Мстиславовича, який втратив престіл на користь свого племінника, володимирського князя Мстислава Ізяславовича¹².

Виходячи з контексту цієї літописної оповіді, Дмитрій Расовській зробив висновок, що Чагровичі належали до берендейського ханського роду¹³. Цей погляд поділяють Володимир Пархоменко¹⁴ та Євген Луняк¹⁵.

Натомість Пйотр Голубовській відніс Чагровичів до половецького ханського роду¹⁶, чим спричинив появу “половецької версії” етнічного походження

⁷ Гальковській К. М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Т. 1. Харьков, 1916. С. 144.

⁸ Толочко П. П. Дворцовые интриги... С. 182.

⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 245.

¹⁰ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum Monumenta Poloniae Historica. Т. 2. Lwów, 1872. P. 407–409, 412.

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2: XI–XIII вік. Київ, 1992. С. 442.

¹² Ипатьевская летопись. Стб. 536.

¹³ Расовский Д. Половцы, торки, печенегі, берендеи. Москва, 2016. С. 178.

¹⁴ Пархоменко В. Чорні клубуки Східний світ. 1928. № 5. С. 244.

¹⁵ Луняк Е. Минуле України... С. 45.

фаворитки галицького князя, яку спопуляризували Іван Крип'якевич¹⁷, Леонід Махновець¹⁸ та Богдан Томенчук¹⁹.

Погляди стосовно її православно-болгарського чи католицького (польське, або угорське) походження як полонянки²⁰ можна відкинути як занадто претензійні й водночас також не підтверджені жодними джерелами.

Відомо, що кочовики були союзниками теребовельського князя Василька Ростиславовича (1086–1124). Літописець Нестор під 1092 р. занотував участь половців у поході цього князя проти польського князя Владислава I Германа²¹. Про плани залучити берендеїв, печенігів, торків (так званих чорних клобуків) до майбутнього антипольського походу, який так і не відбувся, Василько Ростиславович признавався у 1097 р., перебуваючи після осліплення в полоні у володимирського князя Давида Ігоровича²².

На основі літописних переказів про тісні контакти теребовельського князя з кочовиками наприкінці XI ст. М. Грушевський зробив висновок, що Василько Ростиславович планував заселити підвладне йому так зване Галицьке Пониззя вихідцями з вищезгаданих тюркських племен (але не половців) та навіть втікачами із підвізантійської Болгарії²³.

Як свідчать топонімічні дані, тюркські вихідці розселилися по всій території Галицької землі окремими поселеннями. Наприклад, є згадки про село Берендевичі в околицях Перемишля, село Торчиновичі поблизу Старого Самбора, селище міського типу Печеніжин біля Коломиї, місцевість “могила Печеніги” коло Звенигороду неподалік від Львова²⁴. Їхні поселення спершу могли виглядати аналогічно до тюркських становищ на території Київської та Переяславської земель. Це були військові табори з юрт, оточені дерев'яним палисадом. Як свідчать матеріали археологічних досліджень, “чорні клобуки” залишалися язичниками та ховали померлих у курганах із власною традиційною обрядовістю²⁵. Поступово вони прийняли осілий спосіб життя, але продовжували управляти скотарство, втім важливе для середньовічної доби розведення бойових коней. І. Крип'якевич вважав, що мешканці с. Торки поблизу Перемишля, які в XVI ст. доглядали королівські стада худоби, могли це робити й давніше, а саме ще за часів існування окремого Галицького князівства²⁶.

Отже, можна припустити, що прийшли Чагровичі були галицькою гілкою берендейського ханського роду та, правдоподібно, залишалися язичниками. Вони на правах служилого боярства отримали в користування землі в околицях Галича від теребовельського князя Василька Ростиславовича, або пізніше – його наступників на галицькому престолі: сина Ігоря-Івана Васильковича, брата Володаря Ростиславовича чи племінника Володимирка Володаревича.

¹⁶ Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. Москва; Берлин, 2019. С. 232–233.

¹⁷ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 79.

¹⁸ Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 292.

¹⁹ Томенчук Б. Ландшафтно-географічні особливості і просторово-територіальна організація давнього Галича. *Збірник наукових праць*. Вип. 6. Івано-Франківськ, 2021.

С. 31.

²⁰ Коваль І. М., Миронюк І. Ф. Сучасна археологія... С. 176, 181–182.

²¹ Іпат'євская летопись. Стб. 206.

²² Там же. Стб. 240.

²³ Грушевський М. Історія... С. 416.

²⁴ Расовский Д. Половцы, торки... С. 171.

²⁵ Пилипчук Я. В. Огузько-кипчацькі відносини у XI–XIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 39. Запоріжжя, 2013. С. 23.

²⁶ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 40, 71–72.

У Київському та Галицько-Волинському літописах тричі згадані легкі бойові скакуни-“фарі” арабської породи (від арабського слова “фарас” – кінь) в руських та угорських арміях під 1151, 1221 і 1230 рр.²⁷ Вважається, ніби арабські скакуни, які були рідкістю на Русі й потрапляли на її терени через посередництво степових кочівників, стали основою легкої породи, від якої походить сучасний український кінь²⁸. Тому вірогідно, що галицькі князі, маючи союзниками тюркських ханів, могли поселити їхніх родичів у межах своїх володінь для розведення легких бойових коней задля “використання” їх у власних збройних формуваннях.

Становище князівської фаворитки дало змогу Анастасії отримати маєток між її родинним гніздом у Чагровичах і Галичем, з якого пізніше постало село Насташине, розташоване на відстані одностороннього переходу від Галича (сучасного Крилоса).

Крім того, князь звів для неї великий укріплений двір у самому Галичі – неподалік від збудованої перед 1152 р.²⁹ Спаської церкви. На його подвір’ї спеціально споруджено квадрифолій – чотирипелюсткову ротонду, в археології відомий під назвою “Полігон”. Храми такого зразка, які належали до романського мистецького стилю в архітектурі, були поширеними на території теперішніх Моравії, Польщі, Угорщини та Хорватії. Для оздоблення підлоги ротонди використали полив’яні плитки, втім і рельєфні із зображенням фантастичних звірів (це була партія плиток, яка залишилась після побудови Успенського собору), а також плитки із зображенням орла з розгорнутими крилами (подібні плитки віднайдено у Василеві, розташованому при переправі через Дністер)³⁰. Тому версія Б. Томенчука про функціонування на цьому місці невеликого католицького монастиря, фундаторкою якого мала бути знатна угорка, дружина князя Володимирка Володаревича³¹, видається неприйнятною.

Тут теж треба підкреслити той факт, що ротонди розглядалися своєрідними місіонерськими храмами для поширення євангелізації серед язичників³². Це може опосередковано підтверджувати припущення про походження Анастасії Чагрівни з язичницької родини та охрещення коли вона отримала статус позашлюбної дружини князя Ярослава Володимировича. Її християнство, зрештою, підтверджує напис на згаданому золотому персні.

Результатом відкритого зв’язку князя із фавориткою стало народження десь наприкінці 1160-х років їх сина Олега³³. Як бастард Олег Ярославович не міг мати кормильцем когось із середовища галицького боярства. Можна припустити, що в нього, як у знаній ситуації із Володимиром Святославовичем Великим³⁴, таке становище міг зайняти котроїсь із братів матері (“вуй”).

Відповідно, це підвищувало статус прийшлої родини Чагрів серед місцевої аристократії, що спровокувало першу політичну кризу в Галицькому

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 416, 737, 761.

²⁸ Мердер И. К., Фирсов В. Э. Русская лошадь в древности и теперь: историко-этнологическое исследование. Санкт-Петербург, 1896. С. 17–18.

²⁹ Вперше згадана в літописі власне під значеним роком при описі передсмертної активності князя Володимирка Володаревича: Ипатьевская летопись. Стб. 462.

³⁰ Коваль І. М., Миронюк І. Ф. Сучасна археологія... С. 176–177, 180–181.

³¹ Томенчук Б. Ландшафтно-географічні особливості... С. 31.

³² Тарас Я. Українсько-хорватські паралелі в середньовічній сакральній архітектурі *Народознавчі зошити*. Львів, 2013. № 4(112). С. 733.

³³ Ипатьевская летопись. Стб. 564.

³⁴ Гарданов В. К. “Кормильство” в Древней Руси (К вопросу о пережитках родового строя в феодальной Руси IX–XIII вв.) *Советская этнография*. 1959. № 6. С. 48–49.

князівстві другої половини XII ст., коли дві групи боярства розпочали боротьбу за вплив на князівську політику, а сам володар прагнув досягнути одноосібного правління.

Конфронтації у сім'ях середньовічних європейських володарів інколи виявлялися назовні у вигляді політичної кризи. Такі події відбулися, зокрема, в тодішній "Анжуйській імперії", де трапилася низка збройних конфліктів між англійським королем Генріхом II Плантагенетом (1154–1189) та його синами від Елеонори Аквітанської. Король спершу вийшов переможцем у боротьбі з принцами Генріхом Юним і Річардом Левове Серце у так званій Війні принців (1173–1175), за спинами яких стояв французький король Луї VII Молодий. Однак він остаточно програв наступну війну зі сином Річардом, якого підтримав новий французький король Філіп II Август та на бік якого перейшов улюблений королівський син – Іоанн Безземельний, чия зрада спровокувала передчасну смерть Генріха III³⁵.

Подібне збройне протистояння могло охопити все Галицьке князівство. З появою двох спадкоємців на престол – Володимира й Олега – неминучою стала боротьба між їхніми угрупованнями за вплив на політику князя Ярослава Володимировича. Стосовно старої аристократії, то, найправдоподібніше, в конфлікті батька зі сином вона не займала одностайної позиції (принаймні доступні писемні джерела не підкреслюють такої особливості), але прагнула усунути від впливу на князя нову знатну родину Чагровичів. Цілком очевидно, що в цьому сімейному конфлікті юний Володимир, вихований поза батьківським домом, прийняв сторону покривдженої матері.

Вже на початку 1171 р. фіксується перша втеча сімнадцятирічного на той час Володимира (з матір'ю Ольгою Юрївною) до Польщі³⁶. Куди саме – київський літописець ігумен Мойсей не вказав, тому можна припустити, що їхній шлях проліг до Сандомежа, який від 1168 р. належав великому князю польському Болеславу IV Кендзержавому (1146–1173), вдруге одруженому (від 1151 р.) з галицькою князівною Марією Володимирівною, яка доводилася стрийною (сестрою батька) Володимирові Ярославовичу³⁷.

З утікачами подалося чимало галицьких бояр, а також керівник київського походу, воевода Коснятин Сірославич, що, мабуть, був ініціатором такого вчинку юного княжича та галицької княгині. У Сандомежі втікачі пробули вісім місяців, коли до них прибули посланці з Галича від службового князя Святополка Юрїйовича з пропозицією повернутися. Адже змовники готували заколот проти Ярослава Володимировича, який став відкрито жити з Анастасією Чагрівною³⁸.

Перша згадка про цей "дует" галицьких вельмож – Святополка Юрїйовича і Коснятина Сірославича – збереглася з кінця 1156 р., коли вони як посланці галицького князя прибули до Києва щоб забрати до Галича важливого бранця – законного спадкоємця Галицького і Тербовельського удільних князівств, князя ізгоя Івана Ростиславовича. Однак ця дипломатична акція Ярослава Володимировича завершилася невдачею³⁹.

Тим часом княжич Володимир Ярославович, законний спадкоємець галицького престолу, вперше в своєму житті виступив на політичній арені. Він уклав угоду з новим (від 1170 р.) берестейським князем Святославом

³⁵ Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. *Medium aevum: Середні віки*. Львів, 2010. С. 240, 262.

³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 564.

³⁷ Войтович Л. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. Біла Церква, 2006. С. 346.

³⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 564.

³⁹ Там же. Стб. 488.

Мстиславовичем. Згідно з нею, Володимир отримав Червенську землю, пообіцявши взамін, коли він в недалекому майбутньому стане галицьким князем, віддати берестейському князеві Бужськ (теперішній Буськ) разом з трьома сусідніми містами, тобто ті волинські землі, які свого часу захопив його дід Володимирко Володаревич.

Там же у Червені в листопаді 1171 р. до сина з матір'ю вдруте прибуло посольство від князя Святополка Юрійовича з проханням негайно повернутися до Галича, оскільки змовники-бояри знищили берендейських прихильників галицького князя – Чагровичів, а його фаворитку – спалили⁴⁰.

М. Грушевський наводив дві причини такого антикнязівського виступу галицького боярства. Перша полягала в тому, що боярство “занадто зрослося, закоренилося в землі”, щоб воно покинуло свої маєтки і втекло “світ за очі”. Інша – в тому, що боярство не могло закликати на престіл іншого, постороннього Рюриковича через значний авторитет князя Ярослава Володимировича⁴¹.

Різничитання літопису стосовно присуду бастардові Олегові дало змогу історикам виробити дві гіпотези щодо нього. Згідно з першою, Олега було кинуто до столичної в'язниці⁴², а за іншою – відіслано на заслання⁴³.

Хоча в Київському літописі не вказано судового вироку, за яким Анастасію Чагрівну страчено таким винятковим в історії української княжої доби способом, окремі автори без наведених аргументів ствердили, що обвинуватили її у “чарах” (Іван Огієнко (митрополит Іларіон)⁴⁴, Степан Томашівський⁴⁵, Дмитро Дорошенко⁴⁶, Наталія Полонська-Василенко⁴⁷, Леонтій Войтович⁴⁸, Євген Луняк⁴⁹).

Згідно зі “Статутом святого Володимира”, духовенство мало судити справи, пов'язані з відьомством, ворожбитством, еретицтвом тощо. За “церковним статутом” Ярослава Мудрого покаранню за такі дії підлягали не тільки жінки, а й чоловіки. Покарання підозрюваних осіб, згідно з “Правилем” київського митрополита Іоана II, виглядало так: спершу обвинувачених намагалися словесно переконати в необхідності розкаяння за подібні нечестиві дії, а коли такі настанови не допомагали, то їх суворо карали, але не вбивали, чи калічили, бо цього не допускали церковні канони⁵⁰.

За восьмим правилом святого Василя Великого заборонялися таємні зілля, до яких часто вдавали жінки для зваблення чоловіків. Тому ненавмисна смерть чи затьмарення розуму чоловіка від споживання такого “приворотного трунку” прирівнювалося до чародійства і трактувалося як умисне вбивство⁵¹.

Звичайно, якщо б Анастасію Чагрівну визнали винною в такому злочині та стратили, то Ярослав Володимирович, який залишався живим, у такому разі міг бути відстороненим від влади, як жертва “чарів” і влада легітимно б перейшла до його законного спадкоємця – сина-втікача Володимира, чого

⁴⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 564.

⁴¹ Грушевський М. Історія... С. 480.

⁴² Шараневичъ И. Історія Галицко-Володимирской Руси отъ найдавнішихъ времень до року 1453. Львовъ, 1883. С. 54.

⁴³ Грушевський М. Історія... С. 443.

⁴⁴ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Київ, 1992. С. 182.

⁴⁵ Томашівський С. Українська історія. Т. 1. Львів, 1919. С. 80.

⁴⁶ Дорошенко Д. І. Нарис історії України.

Том 1 (до половини XVII століття). Київ, 1992. С. 82.

⁴⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ, 1992. С. 165.

⁴⁸ Войтович Л. Галицька земля в кінці X–XII ст. Його ж. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, 2011. С. 176.

⁴⁹ Луняк Є. Минуле України... С. 46.

⁵⁰ Гальковській К. М. Борьба христiанства... С. 229.

⁵¹ Там же. С. 228.

не трапилося. Отже, Анастасія Чагрівна не була звинувачена у “чарівництві”. Опосередковано на користь такого висновку свідчить подальша доля її сина Олега, якого не спалили як “відьминого сина”.

Натомість більшість істориків вказували, що приводом до обраного способу страти був її соціальний статус князівської нешлюбної дружини, тобто публічної фаворитки-коханки правителя (Ізидор Шараневич⁵², Михайло Грушевський⁵³, Іван Крип'якевич⁵⁴, Микола Котляр⁵⁵, Петро Толочко⁵⁶, Наталія Яковенко⁵⁷, Александр Майоров⁵⁸). Зокрема, останній, послідовно проводячи версію стосовно ролі міської общини в житті Галича, твердив, що головним ініціатором розправи мало бути не опозиційно налаштоване боярство, а власне столична міська громада.

Ігумен Мойсей під 1113 р. описав покарання у вигляді вкидання перелюбників у “піч огненну”, переказуючи візантійський міф про єгипетських царів-язичників Гефеста-Сварога та Сонця-Даждьбога. Там же літописець вказав на інші карні методи щодо перелюбників: блудницю страчували, або після тортур водили “по землі з ганьбою”, а розпуснику відрубували голову⁵⁹.

Водночас тодішні церковні канони не були такими нещадними. Так, чоловік, який розірвав шлюб з першою дружиною й одружився із другою, очікував дворічний піст та щоденні поклони в кількості 700. Натомість, якщо чоловік одружиться з іншою жінкою, не розірвавши шлюбу з першою, то Церква мала захистити шлюбні права першої дружини, а другу взяти у “дім церковний”, що, напевно, означало постриження у монахині⁶⁰.

Тому факт спалення Анастасії Чагрівни наводить на думку, що справжнім приводом для обраного виду страти могло стати надумане обвинувачення князівської фаворитки в сповідуванні прихованого язичництва, тобто віровідступництві. Таку версію вперше висунув Б. Томенчук⁶¹ і ми хочемо її обґрунтувати, наводячи приклади того, що на території Галицького князівства поряд із впливовою християнською монотеїстичною громадою (до якої належала вся боярська аристократія і князівська династія) існували осередки місцевих поган-політеїстів не тільки з-поміж тюркських переселенців.

Відомо, що серед європейських середньовічних язичницьких спільнот християнство поширювалося повільно, поганські звичаї ще тривалий час зберігалися поміж населенням. Характерною рисою тодішнього релігійного сприйняття була розмитість граней між обома віровизнаннями.

На доказ версії про обвинувачення Анастасії Чагрівни у віровідступництві можна навести три аргументи. По-перше, підставою для такої інкримінації могло служити власне її етнічне походження з берендейського роду. Тобто, вона могла бути нещодавно охрещеною язичницею (з цією метою і була

⁵² Шараневич І. Історія... С. 54.

⁵³ Грушевський М. Історія. С. 443.

⁵⁴ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. С. 79.

⁵⁵ Котляр М. Ф. Княжа служба в Київській Русі. Київ, 2009. С. 128.

⁵⁶ Толочко П. П. Дворцовые интриги... С. 183–184.

⁵⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2005. С. 99.

⁵⁸ Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь.

Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001. С. 316.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 278–279.

⁶⁰ Толочко П. П. Дворцовые интриги... С. 182.

⁶¹ Томенчук Б. П. Чотири княжі двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991–2012 рр.) *Археологія і давня історія України*. Вип. 11. 2013. С. 167.

зведена ротонда на її дворі в столиці), а категорія так званих нових християн завжди була вразливою для звинувачень належних до неї у віровідступництві, як це, зокрема, нерідко відбувалося в Іспанії за умов перших десятиліть після завершення Реконкісти.

По-друге, у тодішньому католицькому світі, з яким на західних кордонах межувало православне Галицьке князівство, до віровідступників (єретиків) застосовувався спалення, поряд з іншими методами: вигнанням, конфіскацією майна, відрубанням язика, штрафами їхнім спільникам⁶².

По-третє, це існування певної кількості язичників серед слов'янського населення Галицького князівства. Про нього відомо з окремих писемних джерел середини – другої половини XII ст. та матеріалів археологічних досліджень.

Насамперед, можна опертися на відомості арабського мандрівника, географа і картографа аль-Ідрісі, який у 1154 р. виготовив на замовлення свого патрона, сицилійського короля Рожера II карту (так звана Табула Рожеріана) з розлогим коментарем до неї під назвою “Книга розради для того, хто прагне подорожувати по областях”. Зокрема, в ній аль-Ідрісі писав, що Карпати (гори Караку) відмежовують Угорське королівство (Ункарійю) від Польщі (Булунійю) та землі аль-маджус⁶³. Цим терміном (буквально “вогнепоклонники”, чи “маги”) аль-Ідрісі окреслював як місцевих язичників, так і прибалтійських язичників⁶⁴. Надалі арабський вчений не згадував про “аль-маджусів”, однак описав країну ар-Русійю, що межувала з Польщею та Угорщиною. За цим іменем ховалося Галицьке князівство, в якому аль-Ідрісі виділяє чотири міста: Сармалі, Зака, Бармуні та Галісійя⁶⁵. Ці галицькі міста ідентифікують з Перемішлем, Звенигородом-на-Білці, що періодично були центрами удільних князівств, Пятрою-Нямц (на території теперішньої Румунії) та столичним Галичем⁶⁶. Тобто, можна зробити висновок, що аль-Ідрісі констатував проживання певної кількості язичників у межах Галицького князівства.

На існування галицьких слов'ян-язичників натякає також візантійський ритор Ніцетас Хоніат. У своїй “Історії” він занотував про обвинувачення імператора Андроніка I Комніна в практикуванні язичницького обряду людського жертвоприношення, з яким той нібито познайомився під час свого перебування на вигнанні у Галицькому князівстві⁶⁷. В історіографії можна натрапити на твердження, що в 1164–1165 рр. Андронік Комнін отримав від Ярослава Володимировича невеликий уділ на кордоні з польськими землями⁶⁸, але це не відповідає дійсності. Ніцетас Хоніат прямо писав, що Андронік жив та обідав у столичній резиденції галицького князя, полював разом із ним та навіть брав участь у роботі князівської ради⁶⁹. Отже, цей візантійський утікач якщо й міг ознайомитися з кривавими язичницькими обрядами, то не десь на периферії Галицького князівства, а саме в околицях його столиці.

⁶² Зеленина Г. С. Огненный враг марранов. Жизнь и смерть над надзором инквизиции. Москва; Санкт-Петербург, 2018. С. 16.

⁶³ Ал-Идриси. Отрада страстно желающего пересечь мир Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Москва, 2006. С. 112.

⁶⁴ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... С. 150, 259.

⁶⁵ Ал-Идриси. Отрада... С. 114.

⁶⁶ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... С. 149, 160–167.

⁶⁷ Никиты Хониата История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Пер. под ред. В. И. Долоцкого *Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1860. С. 395.

⁶⁸ Козлов М. Н. Антихристианские движения в Карпато-Днестровском регионе (конец X – вторая половина XII вв.) *Исторический журнал: научные исследования*. 2016. № 3(33). С. 245.

⁶⁹ Никиты Хониата История... С. 167.

Про людські жертвоприношення століттям пізніше згадував довголітній ігумен Києво-Печерського монастиря Серапіон († 1275). У своєму четвертому посланні він писав наступне: “Ви ще тримаєтесь поганських звичаїв: вірите волхівництву [ворожбі] і спалюєте вогнем невинних людей, збуджуєте вбивство”⁷⁰.

Своєрідною сенсацією можна назвати виявлення значної кількості слідів людських жертвоприношень під час археологічних досліджень двох слов'янських язичницьких городищ-святилищ “Богіт” і “Звенигород” на ріці Збруч. Аналіз цих решток показав, що це були діти віком від одного до чотирнадцяти років та дорослі чоловіки віком від двадцяти до сорока п'яти років, убиті упродовж XI–XIII ст.⁷¹ Дослідники підсумовували, що “для благополуччя і процвітання громади найшанованіших їхніх членів урочисто ховали на найпочеснішому місці перед ідолом. Ворогів – вірогідно, християн – вбивали і приносили в жертву, щоб змилостивити богів. Вбитих ворогів залишали зв'язаними у скорченому положенні або розчленовували на частини, щоб перешкодити їхньому поверненню на землю і нанесенню шкоди живим людям. У найвідповідальніші моменти приносили в жертву дітей як найцінніший і найдієвіший дар богам”⁷².

На існування проблеми охрещення місцевих язичників вказує ще одна археологічна знахідка. Це хрест, знайдений 8 грудня 1911 р. під час корчування дерев у лісі поблизу с. Яксманичі, розташованого за 10 км на південь від Перемишля. Виготовлений з доброякісної бронзи, двораментний шестикінцевий хрест з обох сторін мав виконані в техніці наведення золотом написи. З однієї сторони – монограма, що розшифровується як “Ісус Христос – Переможець”, а з іншої – напис “Перемога над бісами” із зазначеним роком виготовлення – 1181. Сам напис здатний свідчити про боротьбу з рештками поганських пережитків, що зберігалися серед місцевого населення⁷³.

Те, що вони залишалися у народній пам'яті тривалий час, показує грамота галицького князя Лева Даниловича Перемишльському єпископству від 8 жовтня 1302 р., де згаданий Перунів Дуб в околицях приміського села Рушевичі (теперішні Грушовичі)⁷⁴.

Про проведення евангелізації галицьких язичників свідчить також зведення ротонди в Олешкові (тепер село Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) у XII ст. Цей місієний храм за своєю конструкцією подібний до ротонд у Задарі (XI ст.) та Шлезвігу (X ст.) Останні ж були споруджені, відповідно у Хорватії та Німеччині, коли там інтенсивно йшов процес охрещення місцевих поган⁷⁵.

Тобто, існування залишків язичницької спільноти на території Галицького князівства другої половини XII ст. могло стати основним приводом, з допомогою якого антикнязівська опозиція змогла легко сфабрикувати обвинувачення та швидко засудити до смерті новонавернену в християнство берендейку за її приховане поганство. Водночас таке рішення дало змогу галицькому князеві

⁷⁰ Гальковській К. М. Борьба христианства... С. 230.

⁷¹ Русанова И. П., Тимощук Б. А. Языческие святилища древних славян. Москва, 2007. С. 127–140.

⁷² Там же. С. 139.

⁷³ Петегирич В. Християнські культові вироби XI–XIII ст. з Перемиської землі Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої

Науковим товариством імені Т. Шевченка в Польщі 24–25 червня 1994 року у Перемишлі. Львів; Перемишль, 1996. С. 27–37.

⁷⁴ Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пешак. Київ, 1974. С. 19; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 681.

⁷⁵ Тарас Я. Українсько-хорватські паралелі... С. 733.

зберегти свою владу, а його бастардові – життя. Цим власне можна пояснити пасивність самого Ярослава Володимировича в тодішніх подіях та у перші місяці після розправи над Анастасією Чагрівною, коли він не міг одразу відкрито помститися її кривдникам, а також не допустити ув'язнення їхнього сина Олега. Останній з'являється знову щойно через багато літ тільки в 1187 р. коли Ярослав Володимирович готувався проголосити його спадкоємцем.

Вірогідно процедура судового процесу проходила наступним способом. Спершу мав відбутися церковний суд під головуванням єпископа. Ним міг бути Кузьма, який у 1165 р. очолював посольство до Константинополю⁷⁶. До наших днів дійшло декілька артефактів, пов'язаних із цим єпископом: три олов'яні печатки-молівдули⁷⁷ та різьблений камінь з кириличним написом "Господи, Кузьма писав..."⁷⁸, хоча Володимир Александрович висунув версію про існування місцевого різьб'яря з ідентичним ім'ям⁷⁹. Анастасію Чагрівну спершу визнали віровідступницею, що повернулася до язичництва своїх предків, після чого її передали до світського суду для підтвердження цього обвинувачення та подальшого винесення засудженій смертного вироку.

Фаворитку галицького князя спалили в столиці на поховальному кургані раннього періоду епохи бронзи (народна пам'ять ще в ХІХ ст. зберегла назви цього кургану: "Чагуров" чи "Чагровом"), розташованому за 250 м від фундаменту церкви святих Кирила і Мефодія. Власне у верхній частині давнього кургану були віднайдені дрібні грудочки перепаленої глини і шар вугликів, що сприйнято доказом місця смерті Анастасії Чагрівни в 1171 р.⁸⁰

У 2010 р. на відстані 50–60 м на схід від фундаментів Анастасіїної ротонди (храму "Полігон") на полі "Карпів Гай" (інші назви: "Карпиця", "Сади") випадково були знайдені коштовні артефакти: скроневе срібне кільце, мідний хрестик, прикрашений жовтою емаллю, та золотий перстень із звертанням "ГОПОДИ ПОМОЗИ РАБЕ СВОЄІ НАСТАСІИ"⁸¹.

Золотий перстень утворений поперемінним чергуванням кружалець з меншими овалами. Його виготовлено методом лиття з подальшим обробленням із застосуванням гравіювання та накладанням червоної емалі. Розміри персня наступні: зовнішній діаметр – 17 мм, товщина – 1,5 мм, діаметр кружалець – 6,5 мм, розміри овалів – 5х3 мм, вага – 3,8 г.⁸²

Останній параметр навів О. Алфьорова на здогад про виготовлення персня з одного візантійського соліда, середня вага якого тоді сягала 4 г золота. Палеографічні особливості напису, на думку того ж автора, дають підстави датувати час виготовлення між 1160 і 1200 рр.⁸³

Можна навіть звузити вірогідні часові межі другою половиною 1160-х років, коли, після обміну посольствами між Галичем та Константинополем у 1165 р. в справі візантійського втікача та родича галицького князя Андроніка Комніна, золоті соліди, вивіз яких із території імперії було суворо заборонено, змогли потрапити до князівської столиці.

⁷⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 524.

⁷⁷ Грушевський М. Печатки з околиць Галича його ж. Твори: у 50 т. Т. 7: Серія "Історичні студії та розвідки (1900–1906)". Львів, 2005. С. 322–324; Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Краків; Львів, 1944. С. 200–202.

⁷⁸ Вуйцик В., Лукомський Ю., Петрик В. Різьблений камінь ХІІ ст. з галицького ди-

тинця Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 4. Дрогобич, 2000. С. 324–326.

⁷⁹ Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 51–52.

⁸⁰ Коваль І. М., Миронюк І. Ф. Сучасна археологія... С. 178–179.

⁸¹ Там само. С. 175–178.

⁸² Алфьоров О. Каблучка... С. 23.

⁸³ Там само. С. 26.

Отож, випадкова археологічна знахідка коштовної каблучки з християнським звертанням підтверджує нашу думку, що боярська опозиція, використовуючи етнічне походження Анастасії Чагрівни та факт існування язичницьких осередків у князівстві, здійснила розправу над князівською нешлюбною дружиною за надуманим обвинуваченням її у віровідступництві, хоча насправді чогось подібного вона й не повинна була вчинити.

Після такого жахливого покарання Анастасії Чагрівни змовники примусили Ярослава Володимировича під хресною присягою відновити шлюбне життя з княгинею Ольгою Юрїівною⁸⁴.

Трагічні особисто для себе події кінця 1171 р. і свою поразку князь Ярослав Володимирович невдовзі зумів обернути на власний тріумф. Це трапилося через півтора року в першій половині 1173 р., коли він здійснив своєрідний державний контрпереворот, ймовірно обезголовивши опозиційну боярську верхівку⁸⁵. Адже постать головного боярина-супротивника Коснятина Сірославича зникає зі сторінок літопису, а князь Святополк Юрїйович утік до рідної Туровської землі, яку невдовзі успадкував після смерті свого старшого брата Івана у 1170-х роках і де правив до самої смерті 19 квітня 1190 р.⁸⁶

У результаті, княжич Володимир Ярославич зі своєю матір'ю Ольгою Юрїівною вдруге залишив Галич, утікши тепер до луцького князя Ярослава Ізяславовича. Ярослав Володимирович відреагував миттєво: за 3000 гривень срібла він залучив польських найманців. Літопис не уточнює, який саме вождар надіслав допомогу галицькому князеві, адже після смерті великого князя Болеслава IV Кендзержавого (5 січня 1173 р.) польські землі були фактично розділеними. Тож, зважаючи на витрачену суму і, відповідно, – значну кількість найманців, можна припустити, що тим союзником, найправдоподібніше, міг стати тодішній князь-принцепс Мешко III Стари, а не князь Казімеж II Справедливий – зверхник невеликого Сандомежского князівства. Військо спроваджених найманців знищило два не названих волинських міста, після чого галицький князь відіслав посланців до луцького князя, шантажуючи останнього: “Пусти сина могого до мене, а то піду на тебе раттю”. Шантаж подіяв, хоча Ярослав Ізяславович не віддав втікачів на суд-розправу галицькому князю, а відіслав їх до брата княгині Ольги – торчеського князя Михалка Юрїйовича. Там вони довго не затрималися і на заклик тестя княжича (а це свідчить, що з Володимиром була його молода дружина), чернігівського князя Святослава Всеволодовича, опинилися у Чернігові. Ігумен Мойсей писав, що князь Святослав Всеволодович мав намір відіслати їх до владіміро-суздальського князя Андрея Юрєвіча, але не зробив цього, а цинічно використав зятя “козирем” у своїй політичній грі: обміняв Володимира Ярославовича у нового великого князя київського Рюрика Ростиславовича на усунутого князя Всеволода Юрїйовича. Оскільки Рюрик Ростиславович був союзником галицького князя Ярослава Володимировича (його молодший брат, торопецький князь Мстислав Храбрый, доводився зятем Ярославові Осмомислу), можна здогадатися, що син із невісткою невдовзі мали опинитися у Галичі під пильним наглядом батька⁸⁷.

Щодо Ольги Юрїївни, то вона більше не побачила ані свого сина, ні чоловіка, а повернулася до рідної Суздальщини разом із молодшим братом Всеволодом, який від 1176 р. став правити у Владімірі-на-Клязьмі. З літописних переказів відомо, що 25 жовтня 1179 р. вона стала хресною матір'ю своєї племінниці

⁸⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 564.

⁸⁵ Там же. Стб. 571.

⁸⁶ Войтович Л. Княжа доба... С. 359–360.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 571–572.

Збислави-Пелагеї Всеволодівни⁸⁸, а 4 липня 1182 р. померла під іменем черниці Єфросинії⁸⁹.

Однак події 1173 р. не засвідчили встановлення самодержавного правління Ярослава Осмомисла. Помстившись особистим ворогам, князь надалі правив, звертаючи увагу на інтереси, потреби та очікування великих боярських родів, представники яких, без сумніву, входили до його ради. Такий симбіоз породив установа тривалішого спокою усередині Галицького князівства та зростання авторитету його володаря на міжнародній арені. У підсумку, наймогутніший представник династії галицьких Ростиславовичів отримав своє знамените посмертне прізвисько "Осмомисл" на сторінках "Слова о полку Ігоревім".

Кандидат історичних наук, м. Стрий

⁸⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 613.

⁸⁹ Там же. Стб. 624.